

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.4.28>

Проданова О. М.

*викладач кафедри загальної та практичної психології
Ізмаїльського державного гуманітарного університету;
аспірант соціально-гуманітарного факультету*

Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського

МОТИВАЦІЙНІ РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗОВОГО СТАНУ

MOTIVATIONAL RESOURCES OF PERSONALITY AND EXPERIENCE OF CRISIS

У статті категоріально проаналізовано феномен мотиваційної складової особистості, визначено її сутність, зміст і належний механізм реалізації. Автором зазначено: досягнення наукової обґрунтованості у контексті окресленої проблематики є перспективним за умови репрезентації моделі професійної модифікації мотиваційної складової частини особистості майбутніх психологів. Виявлено, що процес розвитку особистості, зокрема у системі мотиваційних орієнтирів, не завжди характеризується стабільним балансом і стійкою гармонією. Така позиція дала право допустити, що певна життєва ситуація може слугувати шансом для майбутнього особистісного розвитку людини, а може створити певні проблеми, котрі призведуть до кризового стану. Окреслено низку психологічних чинників, що сприяють розвитку мотиваційної складової частини особистості. Розглянуто можливі варіанти поведінки суб'єкта кризових ситуацій. З позиції діяльнісного підходу доведено, що кризова ситуація виступає джерелом розвитку особистості, рушійною силою розвитку є власна активність суб'єкта саморозвитку, що саме і визначає спосіб поведінки людини у кризових ситуаціях. Представлено аналіз конструкту кризових станів особистості.

Емпіричну складову частину статті репрезентовано крізь визначення особливостей складової мотиваційно-ціннісної сфери майбутніх психологів. Це дало змогу ґрунтовно дослідити мотивацію з позиції системного ієрархічного утворення, що дозволило скоригувати регуляційний потенціал особистості. Визначено, що серед майбутніх психологів переважаючою є прерогатива вторинних потреб попри належно високий відсоток прояву первинних потреб, зокрема потреби в безпеці й упевненості у майбутньому. Доведено, що інший бік розуміння кризи презентує її як можливість реалізації певних змін, що надалі призведе до особистісного розвитку.

Ключові слова: особистість, мотивація, мотиваційні теорії, кризові стани особистості, кризові ситуації.

The article categorically analyzes the phenomenon of motivational component of personality, determines its essence, content and proper implementation mechanism. The author notes: the achievement of scientific validity in the context of the outlined issues is promising provided the representation of the model of professional modification of the motivational component of the personality of future psychologists. It was revealed that the process of personality development, in particular, in the system of motivational orientations, is not always characterized by a stable balance and stable harmony. Such a position gave the right to admit that a certain life situation can serve as a chance for future personal development, and can create certain problems that will lead to a crisis. A number of psychological factors that contributing to the development of the motivational component of the personality are outlined. Possible variants of behavior of the subject of crisis situations are considered. From the standpoint of the activity approach, it is proved that the crisis situation is a source of personal development, while the driving force of development is the own activity of the subject of self-development, which determines the way of human behavior in crisis situations. The analysis of a construct of crisis conditions of the person is presented.

The empirical component of the article is represented by determining the features of the component of the motivational and value sphere of future psychologists. This made it possible to thoroughly investigate the motivation from the standpoint of a systemic hierarchical formation, which allowed to adjust the regulatory potential of the individual. It is determined that the prerogative of secondary needs is predominant among future psychologists, despite the appropriately high percentage of manifestations of primary needs, in particular, the need for security and confidence in the future. It is proved that the other side of understanding the crisis presents it as an opportunity to implement certain changes, which in turn will lead to personal development in the future.

Key words: personality, motivation, motivational theories, crisis states of personality, crisis situations.

Постановка проблеми. В основу категоріального аналізу феномену мотиваційної складової частини особистості варто закладати герменевтичне розуміння, що дозволить визначити її сутність, зміст і належний механізм реалізації. Крім того, досягнення наукової обґрунтованості у контексті окресленої проблематики є перспективним за умови репрезентації моделі професійної модифікації мотиваційної складової частини особистості майбутніх психологів, проте

процес розвитку особистості, зокрема у системі мотиваційних орієнтирів, не завжди характеризується стабільним балансом і стійкою гармонією. Така позиція дає право допускати, що певна життєва ситуація може слугувати шансом для майбутнього особистісного розвитку людини, а може створити певні проблеми, які призведуть до кризового стану.

Вихідні передумови. Мотивацію як феномен у сучасній психології ґрунтовно відображено

у працях Є. Ільїна [7] та Х. Хекхаузена [18]. Мотиваційна сфера кризь призму спонукаючих дій особистості є центром наукових досліджень В. Асеева [1], Дж. Аткинсона [20], Є. Ільїна [7], Д. Леонтьєва [10], О. Леонтьєва [9], А. Маслоу [12], Х. Хекхаузен [18; 19] та ін. До того ж наукова спільнота аналізувала категорію переживання кризового стану з аспекту психології варто приділити увагу працям Д. Будницької, Р. Декарта, Л. Виготського, О. Лурія, С. Максименка, Р. Мей, С. Рубінштейна.

Виклад основного матеріалу. У контексті термінологічного визначення мотивації психологічна наука спільнота позиціонує варіативність поглядів. Зокрема, певна частина вчених аналізує мотивацію кризь призму утворення мотиву з потреби [1]. Група науковців трактує мотивацію як метод підбору способів поведінки з безлічі можливих [13].

Наприклад, А. Маркова пропонує розуміти мотивацію як складну систему відносин, потреб, інтересів, ідеалів, прагнень, спонук і мотивів, що зумовлюють спрямованість активності особистості [11].

І. Джідар'ян стверджує, що мотивація впливає на поведінку та приводить у відповідність мету діяльності й засоби її досягнення, забезпечує доцільність і свідомість дій у цілісному поведінковому акті особистості [6].

Д. Узнадзе у мотивації вбачає процес пошуку належної поведінки в окремій ситуації [17]. Така позиція має своє науково-практичне підґрунтя, оскільки досить часто людина демонструє експансивні вчинки з метою задоволення власних бажань.

Часто у наукових працях у розріз із поняттям «мотивація» аналізується термін «мотив», який є значно вужчим. На думку Л. Божович, мотивом називають усвідомлену причину, котра визначає спрямованість дій і вчинків людини [2]. У своїй концепції Д. Леонтьєв доводить, що «мотив збуджує діяльність із метою задоволення потреби суб'єкта» [10]. Зокрема, у психологічному словнику зазначається, що мотив – матеріальний чи ідеальний предмет, заради якого реалізується діяльність [15].

Аспектний аналіз особливостей мотиваційної сфери майбутніх психологів серед студентів 3–4 курсів кризь призму вищезазначених теорій було здійснено на базі Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Психологічна наука визначає «ресурси особистості» як систему цінностей і можливостей особистості, які потенційно слугують у трудовій діяльності. Проблематика мотиваційних ресурсів особистості у психологічному аспекті досліджується на основі мотиваційних теорій, які у теорії класифікують на теорії потреб і пізнавальні теорії. Окрему наукову цінність мають теорії потреб, серед яких на увагу заслуговують такі, як:

І. теорія мотивації Абрахама Маслоу [12], котра позиціонує ієрархічну структуру потреб із 5 рівнів:

- фізіологічні потреби є необхідними для виживання, тобто їжа, вода, дихання, відпочинок, сексуальне задоволення, сон тощо;

- потреби у безпеці включають потреби у захисті від фізичних і психологічних небезпек із

боку навколишнього світу і впевненість у тому, що фізіологічні потреби будуть задоволятися у майбутньому (страховий поліс, надійна пенсія тощо);

- соціальні потреби включають почуття належності до чого-небудь або кого-небудь (підтримка, дружба, кохання тощо);

- потреби у повазі включають потреби в особистих досягненнях, компетентності, та визнанні;

- потреби у самовираженні включають потреби у реалізації своїх потенційних можливостей і зростанні як особистості.

У свою чергу, методика визначення рівнів мотивації Абрахама Маслоу з позиції мотивації найвищого рівня в ієрархічній системі визначає потребу у самовираженні у 40% 3-го та 33% 4-го курсу навчання студентів. Зокрема, перед студентами постало питання щодо бажання здобуття другої вищої освіти за спеціальністю «Психологія». Результати дають змогу стверджувати, що респонденти розглядають диплом магістра як процес особистісного зростання та перспективу для реалізації своїх потенційних можливостей.

ІІ. теорія мотивації Девіда Мак Клеелланда моделює три групи основних мотивів, які людина засвоює протягом життя:

- мотивація досягнення – потреба в успішності, прагнення досягти найкращого вирішення складних проблем;

- мотивація афіліації – потреба у належності, прагнення налагоджувати гарні стосунки з оточуючими людьми;

- мотивація влади – потреба у владі, прагнення впливати на поведінку інших.

ІІІ. теорія мотивації Фредерика Герцберга [22] є двофакторною та містить дві категорії:

- гігієнічні чинники – політика організації та її втілення адміністрацією, умови праці, заробітна плата, мікроклімат у колективі, рівень безпосереднього контролю за роботою;

- мотивації – успіх, кар'єра, визнання та схвалення результатів роботи, ступінь делегування повноважень і відповідальності, можливості творчого та професійного зростання.

Крім того, за допомогою методики Фредерика Герцберга ми визначили, що у питаннях стосовно майбутньої кар'єри мотиваційні фактори чітко переважають серед студентів 1 курсу, проте на 2 курсі вони більш явно прирівнюються до гігієнічних, котрі більшою мірою представлені аспектом оплати праці – 17% на 3 курсі та 40% на 4 курсі, та потребою у кар'єрному зростанні – 27% на 3 курсі та 17% на 4 курсі. Зокрема, негативний дослідницький відтінок мають такі гігієнічні фактори, як суспільне визнання та стосунки з керівництвом, оскільки менше 10% респондентів демонструють потребу у цьому. У свою чергу, відносини у колективі як фундаментальний мотиваційний фактор не виявлено у жодного з респондентів.

Здійснюючи так чи інакше аналіз мотивації поведінки, емпірична психологія дійшла до висновку, що саме інтерес, а не суто зовнішні стимули, відіграє

визначальну роль у формуванні потреб і скеруванні діяльності особистості. Тезу підтвердив С. Вудвортс, який зазначив, що, незважаючи на те, що поведінка людини є мотивованою ззовні, лише за умови внутрішнього потягу цей процес протікає вільно й ефективно [21].

Варто зазначити, що сучасні дослідження у контексті проблематики актуалізації мотивації визначають інтринсивну складову частину як категоріальний компонент людської активності. Частина концепції у рамках окресленої ідеї описують інтринсивно мотивовану поведінку з позиції поведінки, що реалізується заради самої себе та виявляється як активність заради активності.

Окрім того, хоча значна частина теорій внутрішньої мотивації і стверджує зумовленість інтринсивно мотивованої поведінки самою діяльністю та психологічними потребами, внутрішньо притаманними кожній людині, все ж наука звертає увагу на роль середовища у цьому процесі. Зокрема, фізичні категорії навколишнього світу стимулюють внутрішню мотивовану поведінку особистості, причому не є безпосередніми чинниками її виникнення.

Проблема розвитку мотиваційних феноменів займає чільне місце у психолого-педагогічних дослідженнях, зокрема Подшивайлов Федір Михайлович [14], шляхом застосування аксіоматичного підходу, структурував мотиваційні феномени й окреслив основні складники мотиваційної сфери особистості, які послідовно переходять одна в одну, утворюючи чотиритактний цикл:

1. орієнтаційна складову частину мотиваційної сфери особистості – система вроджених задатків, передумов, певних орієнтирів, що забезпечують загальну та диференціальну орієнтацію у зовнішньому середовищі;

2. мобілізаційна складову частину мотиваційної сфери особистості – система закріплених, розвинених задатків у прижиттєвому досвіді, що відображаються у властивостях характеру, індивідуальному стилі діяльності, у певному сенсі є інструментальним забезпеченням активності особистості;

3. актуалізаційна складову частину мотиваційної сфери особистості – система переведення потенцій людини у реальну можливість здійснення через механізми усвідомлення, що спрямовує людину на розвиток, на самомотивацію;

4. реалізаційна складову частину мотиваційної сфери особистості – система цінностей, смислів, світоглядних позицій, що реалізують людину як особистість і забезпечують її стійкість у поведінці, вчинках, діяльності [14].

Досить поширеною є тенденція до появи мотивації під тиском певних переживань, котрі чинять своєрідний вплив на потреби людини у певний проміжок часу. Йдеться про кризові стани особистості, які чинять тиск на людину у контексті осмислення самоцінності та раціонального використання потенціалу індивідуального буття. Певним підтвердженням цього є запропоноване Ф. Василюком розуміння кризи, яка розглядається ним із позиції перебудови

потреб і спонукань, переоцінці цінностей, що керують поведінкою особистості [4].

Сучасна психологічна наукова спільнота неоднозначно розглядає феномен переживання особистістю кризових станів. Свідченням цього є хоча б варіативність у понятійному визначенні цієї проблематики, оскільки використовуються такі терміни, як «вікові кризи», «критичні періоди», «кризи психічного розвитку», «критичні ситуації», «кризові стани особистості», проте так позиція позбавлена загального сутнісного визначення, що значно ускладнює розуміння у плані змістовності переживань особистістю кризових станів, що засвідчує група науковців [3].

Криза як нормативне явище психічного життя людини – це перехід від одного вікового етапу до іншого, від однієї соціальної ситуації розвитку до наступної, вона має непатологічний характер і супроводжується станом напруженості, тривоги або депресивними симптомами [16].

Наукова психологічна спільнота аналізує кризу у двох понятійних напрямках:

1. криза як етап життя – будь-яка поворотна подія у житті, що робить неможливим спокійне, звичне функціонування і вимагає перебудови багатьох поведінкових стереотипів;

2. криза як етап розвитку – це особливі, відносно нетривалі за часом періоди онтогенезу, які характеризуються різкими психологічними змінами [5].

Аналізуючи наявний термінологічний апарат стосовно означеної проблематики, варто все ж дотримуватися позиції про те, що будь-яка кризова ситуація є передумовою особистісних трансформацій, результат яких може бути як позитивним, так і негативним. Тобто криза може мати як інтегруючий і конструктивний характер, так і деструктивний.

Крім того, вченими-психологами у процесі систематизації досліджень стосовно кризових станів дійшли висновку, що всіх їх можна поділити, хоч і умовно, на нормативні та ненормативні. Криза як нормативне явище психічного життя людини – це перехід від одного вікового етапу до іншого, від однієї соціальної ситуації розвитку до наступної, вона має короткочасний, найчастіше непатологічний характер і можуть супроводжуватися станом напруженості, тривоги або депресивними симптомами [16].

Друга група криз має ненормативний характер і зумовлена змінами соціально-економічного, побутового, просторового характеру в житті людини, тобто вони закономірно викликані такими життєвими подіями, як закінчення навчального закладу, працевлаштування, народження дитини, зміна місця мешкання, вихід на пенсію тощо.

Звичайно, наукові доробки налічують безліч підходів до класифікації життєвих криз, наприклад, за критерієм тривалості життєві кризи поділяють на короткочасні та довготривалі, а за критеріями результативності – на конструктивні та деструктивні.

У цьому аспекті хотілося б означити, що наше дослідження ґрунтується на думці, криза априорі не є деструктивною, оскільки навіть хаотичні дії особистості під час ситуації невизначеності, якою за

своєю суттю і є кризовий стан, згодом мають сенс і результат, які зазвичай не позбавлені позитивного змісту.

Окрім того, наука розрізняє поняття «переживання кризи» і «кризові переживання» з позиції сутнісного навантаження. Тоді як «переживання кризи» є складним, структурним психічним явищем, що розгортається в часі, «кризові переживання» розглядаються як емоційні реакції людини, яка перебуває у кризовій ситуації.

Р. Ахмеров досліджує біографічні кризи, під якими розуміє феномен внутрішнього світу особистості, що проявляється у різних формах переживання людиною непродуктивності свого життєвого шляху, та виділяє три їх основні типи біографічних криз:

– кризу нереалізованості – відсутність значущого психологічного минулого у суб'єктивній картині життєвого шляху особистості, яке б могло детермінувати її сьогодення та майбутнє;

– кризу спустошення – відсутність значущого психологічного сьогодення у суб'єктивній картині життєвого шляху особистості, внаслідок чого людина сподівається лише на появу необхідних обставин поза залежністю від активності та вже досягнутого;

– кризу безперспективності – відсутність значущого психологічного майбутнього у суб'єктивній картині життєвого шляху особистості, тому людина не формує нову життєву програму, бо не бачить нових шляхів у подальшій самореалізації [8].

Загалом для повного розуміння змісту кризи особистості варто встановити загальні ознаки (подано у таблиці 1), властиві переживанню кризового стану, що є найбільш вдалим з урахуванням опису внутрішнього стану та його зовнішнього прояву.

Безсумнівно, вище наведена таблиця містить більшою мірою загальні положення та не враховує індивідуальних аспектів особистості. Крім того, глибина переживань людиною окремих кризових ситуацій має персональний прояв і залежать від багатьох факторів, зокрема, від:

- розвитку особистості у контексті рівня само-свідомості, саморегуляції та самоконтролю;
- соціального оточення крізь моральні особливості, соціо-культурні установки та систему цінностей;
- особистісних характеристик – темпераменту, характеру тощо;
- особистого досвіду;
- соціально-психологічних особливостей особистості.

Висновки. Глобалізаційні умови існування сучасного суспільства підвищують інтерес до активізації психологічних ресурсів у контексті гармонійної мотивації особистості. Отже, мотиваційну сферу особистості варто розглядати з позиції центру, де знаходять точку перетину абсолютно всі особистісні якості людини, котрі визначають характер мотиваційних процесів.

Емпіричний аналіз мотиваційно-ціннісної сфери особистості дає змогу ґрунтовно дослідити мотивацію з позиції системного ієрархічного утворення, що дозволяє скоригувати регуляційний потенціал особистості. Серед майбутніх психологів переважаючою є прерогатива вторинних потреб, попри належно високий відсоток прояву первинних потреб, зокрема потреби у безпеці та впевненості у майбутньому.

Криза у психології трактується як стан внутрішнього світ людини, коли процес поступового подальшого розвитку особистості припиняється через відмову стандартного стереотипного мислення, проте

Таблиця 1

Загальні ознаки переживання кризових станів

ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗИ	
ВНУТРІШНІ СТАНИ	ЗОВНІШНІ ПРОЯВИ
Характерні емоційні переживання у вигляді підвищеної тривоги, переживання гніву, роздратування, озлобленості, агресії, страху, переляку, шоку, відчаю, пригніченості, гіркоти, душевного болю. Супроводжується відчуттям безсилля, безпорадності, безвихідності, апатії, байдужості й емоційного виснаження	Експресія знаходить прояв у характерній міміці, пантоміміці, жестикуляції, що властиві паттерну песимістичних переживань. Властива зміна виразності рухів, інтонації голосу, тембру, швидкості мови, зовнішнього вигляду
Особливістю є фіксація уваги на психотравмуючому минулому (інтелектуальна переробка подій і ситуацій), негативні міркування щодо себе у минулому і майбутньому, неадекватна критичність до своїх ресурсів, відсутність планів, відмова від прийняття відповідальних рішень	Нестійкість, неуважність, низька концентрація уваги, неможливість зосередитися, порушення пам'яті, мислення, мовні ускладнення, порушення зв'язаності та логічності мови, виборче сприйняття негативних ситуацій
Характерним є домінування емоційної регуляції над раціональною (у збиток раціональним розрахункам), втрата контролю над емоціями і їх виразом, порушення планування, недостатній контроль над своїми діями	Прояв нерациональної активності, залежності від поточної ситуації. Наявні істотні коливання у результатах діяльності, нетипові та часті помилки в роботі, уникнення невдач, відмова від відповідальності, відмова від діяльності у різних її сферах
Присутня різка зміна самооцінки й оцінок суб'єктів спілкування, підвищена психологічна травмованість, переживання самотності, відчуття провини й образи, байдужість до інших людей, зниження емпатії, звинувачення інших, схильність до конфліктів, втрата комунікативних навиків	Спостерігається скорочення кола спілкування, обмеження контактів, аж до повної відмови навіть у звичній сфері спілкування, максимальне обмеження контактів у професійній сфері спілкування, окрім необхідних або переважання контактів формального характеру, тобто поява або збільшення числа конфліктів

кризова ситуація – це не лише гострий фактор емоційного стану особистості, що блокує життєдіяльність. Інший бік розуміння кризи презентує її як можливість реалізації певних змін, що надалі призведе до особистісного розвитку.

Підсумовуючи наявні у дослідженні класифікації життєвих криз, пропонуємо таку типізацію:

- 1) за критерієм особистісного розвитку:
 - нормативні (вікові) та ненормативні кризи;
- 2) за критерієм тривалості:
 - мікрокризи – декілька хвилин, короткочасні – до 4–6 тижнів, довготривалі – більше 6 тижнів;
- 3) за критерієм результативності:
 - конструктивні та деструктивні;

4) за діяльнісним критерієм:

- криза операційного аспекту життєдіяльності, криза мотиваційно-цільового аспекту, криза смислового аспекту;

5) за критерієм глибини переживань:

- поверхневі, середні та глибокі;

6) за критерієм детермінованості:

- кризи, що викликані однією подією, багатовимірні кризи, які зачіпають майже всі аспекти індивідуального життя.

Вважаємо перспективним у контексті психологічних досліджень доповнення аксіоматичної моделі мотиваційної сфери особистості з урахуванням оновлених емпірично обґрунтованих факторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. Москва : Мысль, 1976. 159 с.
2. Божович Л.И. Мотивация поведения детей и подростков. Москва : Книга, 1992. 120 с.
3. Бурлачук Л.Ф. Психология жизненных ситуаций : учебное пособие. Москва : Российское педагогическое агентство, 1998. 263 с.
4. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва : Издательство Московского университета, 1984. 200 с.
5. Гамезо М.В. Возрастная и педагогическая психология : учебное пособие. Москва : Педагогическое общество России, 2003. 512 с.
6. Джидарьян И.А. О месте потребностей, эмоций, чувств в мотивации личности. *Теоретические проблемы психологии личности*. Москва : Наука, 1974. С. 145–169.
7. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 512 с.
8. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 860 с.
9. Кроник А.А. Каузометрия: Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути. Москва : Смысл, 2003. 284 с.
10. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции: конспект лекций. Москва : Издательство Московского университета, 1971. 40 с.
11. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции. *Вопросы философии*. 1996. № 5. С. 15–26.
12. Маркова А.К. Мотивация учебной деятельности. Москва : Московский государственный университет, 1998. 301 с.
13. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. с англ. А.М. Татлыбаева. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 352 с.
14. Основы общей и прикладной акмеологии : учебное пособие / под ред. А.А. Деркач, А.А. Бодалева, Н.В. Кузьминой и др. Москва, 1996. 388 с.
15. Подшивайлов Ф.М. Теоретичне обґрунтування моделі мотиваційної сфери особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2017. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 23. С. 248–263.
16. Психологічна енциклопедія / автор-упоряд. О.М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
17. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
18. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. Москва : Наука, 1966. 450 с.
19. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения. Санкт-Петербург : Речь, 2001. 256 с.
20. Atkinson J.W. Motivational determinants of risk-taking behavior. *Psychological review*. 1957. V. 64. P. 359–372.
21. Deci E., Ryan R. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York, London: Plenum Press. 1985. 371 p.
22. Herzberg F. The motivation to work. New York : Wiley, 1959. 157 p.